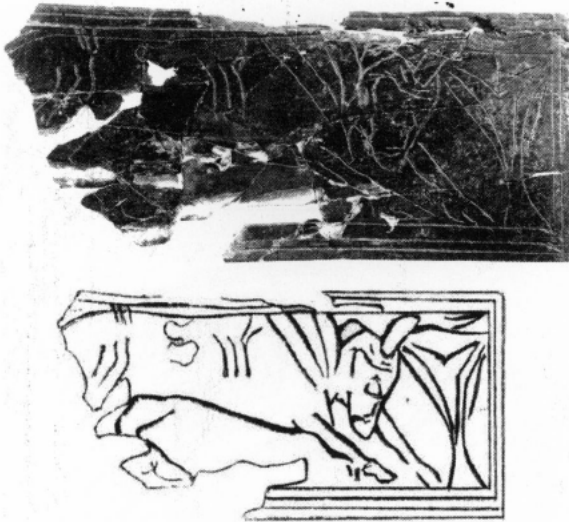

חפצי שנהב ועצם מחפירות תל דור

אפרים שטרן

איור 1. לוחית עצם או שנהב מדור המתארת פר נוגח בפרח לוטוס

המכסים מאפליאופאפוס שבקפריסין. מלחמת בעלי חיים היא מוטיב טיפוסי לאמנות המערבית וכנראה הגיעה לקפריסין דרך כרתים. הטיפול בפרטי דמותה החזקה והתוקפנית של החיה מבוסס על אבות־טיפוס אגאיים (דותן 2006).

הפר הנוגח פרח הוא מוטיב קיפרי מובהק המופיע בקפריסין על עשרות כלי חרס (איור 3) וחפצים אחרים מתקופות שונות ומגיע לשיא תפוצתו בתקופת הברזל. מוטיב הפר, או הפר הנוגח, ששימש בטקסים פולחניים שונים, נפוץ לראשונה באמנות המיקנית של תקופת הברונזה המאוחרת ואפילו קודם לכן. לאחר שהגיע לקפריסין, התפשט תחילה בקרב גויי הים ואחר כך גם בקרב האוכלוסייה המקומית (יון 1994: 193). כנראה שיש לשייך לגויי הים המקומיים גם את הלוחיות המעוטרות בסצנות פולחן קיפריות שנתגלו בדור.

על תפקידו של הפר בפולחן הקיפרו־אגאי ובפולחן גויי הים בארץ־ישראל בתקופת הברזל I אפשר ללמוד לא רק מתפוצתו בשנהבים אלא גם מהופעתו בכלי נסך שונים ובתכשיטי זהב (דוגמאות מכל אלה נתגלו בדור), וכן משכיחותו על גבי "עיטורי הקיר" (wall brackets) ביישובי גויי הים (בעיקר בצפון הארץ) וכמובן בקפריסין (ראו למשל יון 1994: 194; לאוד 1948, לוח 249: 3).

מבוא

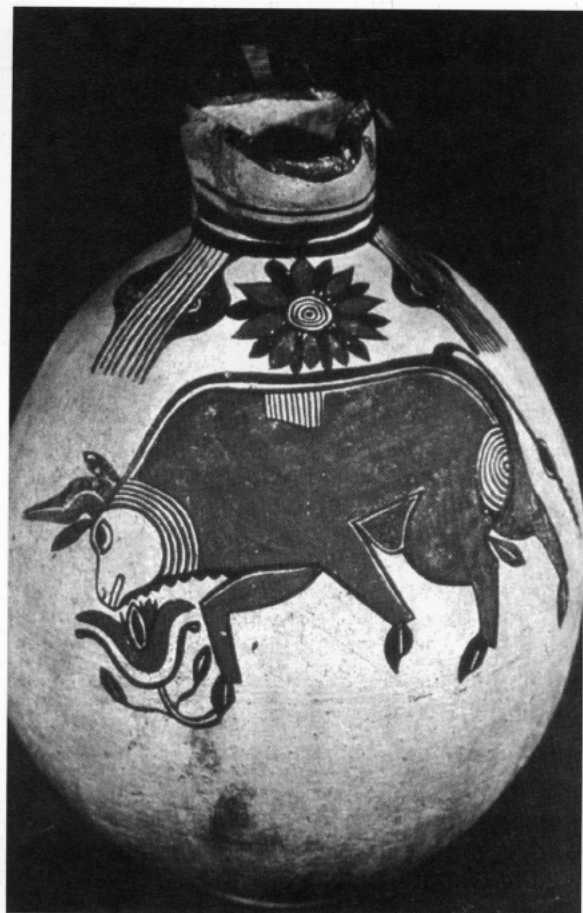
מאמר זה נכתב לכבודו של ידידי אמנון בן־תור, שחפר ומצא עיטורי שנהב מפרקי זמן שונים, וביניהם בולטים עיטורי השנהב של קופסת התכשיטים מתקופת הברונזה המאוחרת מחצור (בן־תור 2008; 2009).

בחפירות הממושכות בדור, שנערכו בהנהלתו בשנים 1980–2000, התגלו חפצי עצם ושנהב מתקופות שונות. שניים מהם ייחסנו לגויי הים הצפוניים (הסיכיליים) שישבו בדור, האחד נושא חרות של פר נוגח פרח והשני עשוי עצם שכם של פרה המחורצת בקווקוים בשורת חריצים מקבילים. מחלקה המאוחר של תקופת הברזל באים שברי צלמיות מעצם ומשנהב, עיטורים גאומטריים על רצועות שנהב וכן עצם שכם של פרה המעוטרת בצדה האחד בסצנה ימית ובצדה השני בכתובת קיפרו־ארכאית. מן התקופה הפרסית נציין ידית שנהב אחת בדמות לביאה קורסת.

לוחית המתארת פר נוגח

הלוחית (מס' 70125/2), ממקור קיפרי, נמצאה בשטח B1 בצד המזרחי של התל, בשכבה 10 המקומית, שהייתה מוקפת חומה שנבנתה בידי גויי הים כבר בשכבה 12. לוחית זו, העשויה עצם או שנהב, עיטרה ככל הנראה קופסת תכשיטים מעץ. מתוארת עליה סצנה פולחנית של פר נוגח פרח לוטוס בסגנון קיפרי (איור 1). שבר קטן נוסף, שתואר עליו ככל הנראה אותו המוטיב, נמצא סמוך ללוחית.

ממצא זה אינו ייחודי בארץ־ישראל. הוא מזכיר שבר של קופסה מעוגלת שעליה מתואר מוטיב "הפר הנוגח" אשר נמצא במגידו, בשכבה VIA מן המאה ה-11 (לאוד 1948, לוח 204: 9. כאן איור 2: 1). מכסה שנהב דומה בא מעקרן, שכבה IV, שם נתגלה במרכז אדמיניסטרטיבי יחד עם קרמיקה פלשתית דו־גונית. דותן וגרטין תיארו שכבה זו לשלהי המאה ה-12 או לראשית ה-11 לפני הספירה וציירו כי "it is decorated with an unmistakably Aegean style depicting battles between various animals including bulls, griffins and lions in a circle" (דותן וגרטין 1994; וראו גם דותן 2006. כאן איור 2: 2). דותן טענה גם כי המקבילה הקרובה ביותר למכסה מעקרן מבחינת נושאי העיטור וצירופי מוטיבים והדגמים הם

איור 3. פך קיפרי ועליו עיטור של פר נוגח פרח

עצמות שכם פרה מחורצות

חפץ פולחני אחר, שאף הוא קשור ככל הנראה לגויי הים ואף מקורו בקפריסין, הוא עצמות של פרה (cow scapulae) שבקצותיהן נחרצו קווים מקבילים. מטרת החריצים אינה ברורה והסברה היא שחפצים אלה שימשו להעברת הוראה מהאל. הועלתה גם השערה שהחריצים נעשו כדי להפיק צליל מוזיקלי, שנשמע כאשר הניפו את העצם באוויר או כאשר הכו בה בחפץ אחר, אולי מקל. אולם הסברה המקובלת היא שהעצמות סייעו להליך התנבאות (קרגאורגיס 1990; וראו גם צוקרמן ואחרים 2007: 69-73; דותן ודרנקה 2009; ריס 2009 ושם ספרות נוספת).

לבד מתל דור נתגלו חפצים אלה בצפון ארץ-ישראל בכברי, בתל אבו הואם, בתל כינרות, במגידו ובתענך (צוקרמן ואחרים 2007: 65-69). בתל דור נתגלו שברים של לפחות שלוש עצמות שונות, אף לא אחת מהן בהקשר סטרטיגרפי ברור (שטרן 2000: 99, ציור 49. כאן איור 4: 1). כל שאר עצמות השכם המחורצות נתגלו ביישובים פלשתיים בדרום הארץ: בעקרון (איור 4: 2), באשקלון ובגת (תל א-צאפי).

1

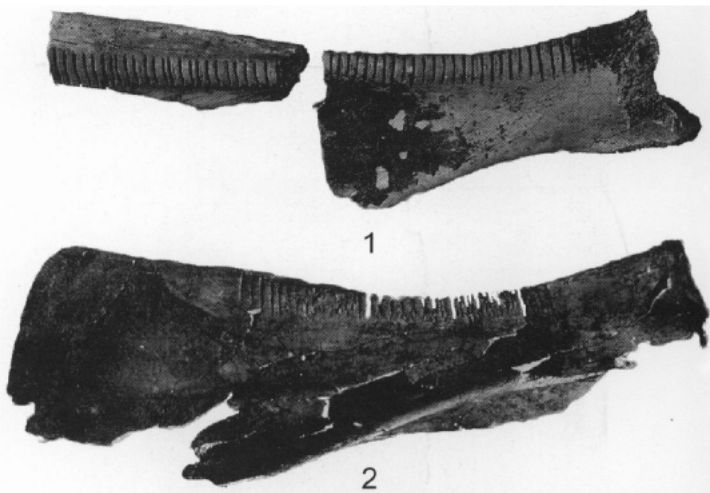
2

איור 2. תיאורי שורים על שנהבים: 1. מגידו, שכבה VIA; 2. עקרון, שכבה IV

הלוחיות שעליהן מופיע מוטיב הפר מדור, ממגידו ומעקרון מייצגות רק חלק קטן ממכלולי שנהבים מתקופת הברזל I שטרם נלמדו לעומקם. אולם בעקבות גילוי שנהבים רבים מתקופה זו בעקרון, פורסם לא מכבר מחקר מקיף ויסודי עליהם (בן שלמה ודותן 2006; וראו גם דותן 2006 ושם ספרות נוספת).

טיפוס נוסף של חפצי עצם ושנהב שנתגלו באתרי צפון הארץ יידון להלן בהקשר של עצמות שכם הפרה המחורצות (סקפולות), שרבות מהן נתגלו בעקרון בהקשרים ברורים. כאן גם ראוי להזכיר את ידיות הסכינים – מקצתם עשויים ברזל – העשויות שנהב ועצם, הטיפוסיות אף הן לגויי הים. הן נתגלו בדור, בעקרון ובאתרים אחרים.

דוּתן סיכמה לפיכך שעצמות השכם המחורצות של שכבה VI בעקרון היו מטיפוס קיפרי שכיח והציעה כי מקדש עקרון היה מקדשם של גויי הים הפלשתיים מיד לאחר שחצו את הים התיכון והגיעו לארץ-ישראל. באחרונה נתפרסמו קטלוגים המכילים את כל עצמות הפרה המחורצות מכל התקופות (צוקרמן ואחרים 2007; ריס 2002, 2009; דותן ודרנקה 2009). עוד נתגלה בדור בהקשר של תקופת הברזל I שיבוץ יוצא דופן ועליו עיטור ורדה טיפוסי (מס' 188113, איור 5) ושבר נוסף חלק. לא הצלחתי למצוא מקבילה זהה או קרובה לשיבוץ הזה בקרב ממצאי תקופת הברזל I, אבל מוטיב הוורדה, שהיה שכיח כבר בתקופת הברונזה המאוחרת, נמשך ככל הנראה גם בתקופת הברזל I, כפי שמעיד אחד השברים שנתגלה בעקרון הפלשתית, אף הוא ככל הנראה ממקור מיקני (בן-שלמה ודותן 2006: 17, ציור 11: 2).

איור 4. עצמות פרה מחורצות: 1. דור; 2. עקרון

איור 5. שיבוץ עצם או שנהב מעוטור בוורדה מדור

צלמיות עצם ושנהב

כמה וכמה חפצי עצם ושנהב מתקופת הברזל המאוחרת נמצאו בדור וביניהן שתי צלמיות. מכיוון שהן לא נתגלו בהקשרים סטריטיגרפיים ברורים, אי אפשר לייחסן בביטחון לשלהי תקופת הברזל או לראשית התקופה הפרסית, אבל עלי-סמך סגנון נראה כי יש לבכר את התאריך הקדום יותר. צלמית אחת מגולפת בדמות אלת פריון עומדת וידיה צמודות לגופה. ראשה חסר, אבל שרדו עליה עיטורים בצבע שחור ואדום (שטרן 2000: 172, ציור 106; כאן איור 6). מן הצלמית השנייה שרד רק הראש (שטרן 2000: 127, ציור 69; כאן איור 7). אין ספק ששתי הצלמיות מייצגות את אלת הפריון הפיניקית עשתורת.

הצלמית הראשונה, למרות מידותיה הצנועות, שימשה ללא ספק חפץ הקדשה, כמו צלמית העצם מתקופת הברזל המאוחרת מהיישוב הפיניקי של כברי (קמפינסקי 2002: 353, ציור 11.2.10). הצלמית השנייה, שנמצאה לה עתה מקבילה כמעט זהה באכזיב (טרם פורסמה), הייתה חפץ שימושי, מכיוון שבדוגמה מאכזיב ראש האלה היה ידיה זעירה של מכסה עצם או שנהב של פיקסיס, מעין הפיקסיס משכבה

בעקרון התגלו לפחות 17 עצמות שכם מחורצות, אחת-עשרה מהן תוארכו לתקופת הברזל I, ארבע לתקופת הברזל II ועוד שתיים – לא בהקשר ברור. החפצים מתקופת הברזל I באו מהשכבות הפלשתיות VI עד VA. הם היו קשורים בוודאי בטקסים של פולחן נבואה, שהאל מעביר בה את רצונו ועצתו, במקדש המקומי. דותן שמה לב לכך שהעצם החרוצה הראשונה בעקרון נתגלתה במקדש בשכבה VI, ממקומות הפולחן הקדומים ביותר של גויי הים/הפלשתים שהוקמו בפלשת (דותן וגייטין 1990: 28). עצמות אחרות נמצאו במרכז הפולחני של שכבה V. הריכוז הגדול ביותר של עצמות מחורצות כאלו נתגלה בעקרון בשטח I.

מאשקלון פורסמה לפי שעה רק עצם שכם מחורצת אחת (קינג וסטייגר 2001: 297) והחוקרים ייחסו לתקופת הברזל I, לאמור לעיר הפלשתית. ארבעה שברי עצמות שכם נוספות נתגלו כאמור בגת (תל א-צאפי) ותוארכו למאה ה-9 (צוקרמן ואחרים 2007) ואף הן ייחסו לפלשתים. על עוד עצמות שכם שנתגלו באתרים נוספים בארץ ומחוצה לה ראו ריס (2009: 188*–189*).

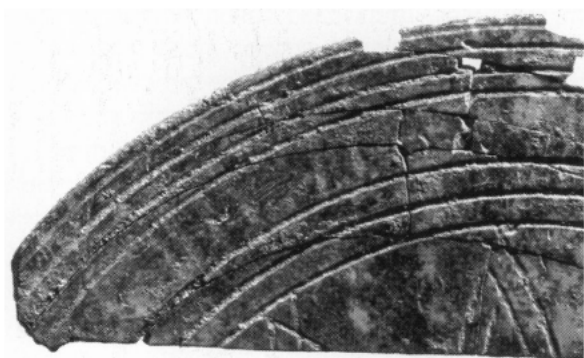
רוב החפצים הללו באים אל נכון מקפריסין, ובעיקר ממקדשי התקופה הנדונה באזור כתיון. חפצי ההקדשה שהיו קשורים במבנה המקודש בשטח II בכתיון כללו לא פחות מ-12 עצמות שכם, שהיו מחורצות באותן שורות של חריצים מקבילים לאורך קצותיהן. נמצאו עצמות שכם ימניות ושמאליות, אך הראשונות שכיחות יותר. בכל המקרים האזור המחורץ מורק לאורך העצם לאחר החריצה, כהשלמה. עצמות השכם התגלו בבורות שהיו קשורים למקדשים 1-4. מכלול אחד נמצא בהקשר של מקדש 1. המרווח הסטריטיגרפי שלהן מתוארך בין Late Cypriot IIIA דרך התקופות הגאומטריות, הארכאית והקלסית, כלומר לאורך רוב האלף הראשון (וב 1985: 317–328). עצמות רבות אחרות נמצאו באתרים קיפריים נוספים (ראו צוקרמן ואחרים 2007: 58; ריס: 2009: 188*).

איור 7. ראש צלמית המשמשת ידית למכסה של פיקסיס מתל דור

מעוטרים אף הם בחריצים בשוליהם ובוורדות במרכוס, התגלו כבר במגידו של תקופת הברונזה המאוחרת (לאוד 1939, לוח 13), אבל גם בתקופת הברזל במגידו (לאמון ושיפטון 1939, לוח 99: 8) ובשומרון (קרופוט וקרופוט 1938, לוח XXI: 8, וראו שם גם דיון בעמ' 40–41) וכמובן גם בנמרוד (בארנט 1957: לוחות XXIX–XXXI). בעת כתיבת הדברים התברר כי בחפירות החדשות בדור נתגלה בשטח D5 מכסה שלם כזה בשכבה מתקופת הברזל I.

בארץ-ישראל נמצאו גם דוגמאות של גוף הפיקסיס שלו היה שייך המכסה המעוגל (ראו דרך משל ידן 1958: לוח CLX). אופייני במיוחד לעיטורים הגאומטריים שעל שיבוצי השנהב הוא עיטור המורכב מקבוצת מסגרות מרובעות או מלבניות דמויות פתחים, נתונות זו בתוך זו (איור 9: 1), דגם שהיה בוודאי חלק מעיטור מתמשך על רהיט או קופסת עץ. לעיטור זה, שמקורו ללא ספק בעולם הפיניקי, יש מקבילה

איור 8. שבר של מכסה פיקסיס מעוגל מדור

איור 6. צלמית אלת פריון מדור

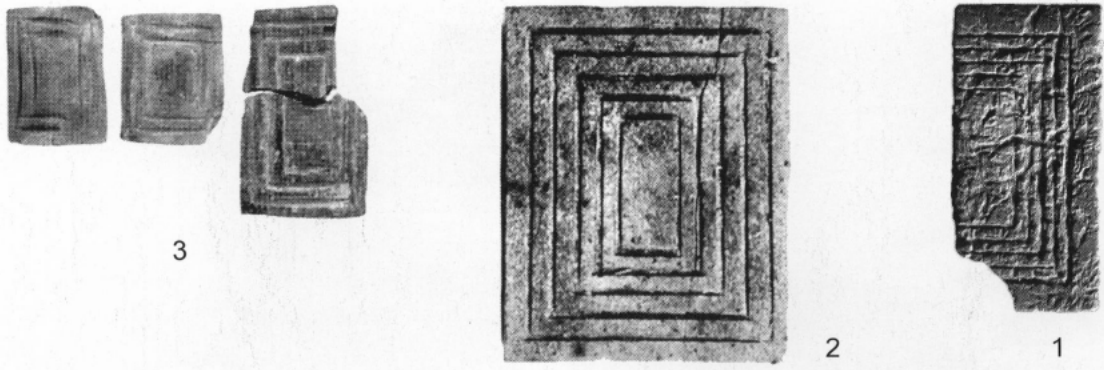
V בחצור, שזמנה המאה הח' לפני הספירה (ידן 1958, לוח CLV). צלמיות עשויות עצם או שנהב היו נפוצות בפרק זמן זה בארץ-ישראל ובפיניקיה (פריצ'רד 1975, ציור 43: 1) ומוכרות גם בחומרים אחרים, כגון פאינס (שטרן 2001: 56, ציור I: 29) או זכוכית, כמו ראש העשתורת מצרפתה (פריצ'רד 1975, ציור 59: 1).

עיטורים גאומטריים

שיבוצי שנהב ועצם משלבים דומים של תקופת הברזל, ששימשו לעיטור קופסאות תכשיטים מעץ או אף לעיטור רהיטים, נתגלו בדור, לרוב שלא בהקשרים ברורים.

אחד מחפצים משובצים אלו היה כנראה במקורו מכסה מעוגל של פיקסיס (כדוגמת מכסה הפיקסיס שלעיל, שראש הצלמית שימש לו ידית). שיבוצים מעוטרים בדגמים גאומטריים או בדמויות בעלי חיים ידועים כבר בתקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת. אחד מאלה נמצא באחרונה בחצור (בן-תור 2009) ורבים אחרים התגלו בכל האתרים המרכזיים של תקופת הברזל.

מכסה הפיקסיס מדור (איור 8) נשתמר רק בחלקו. הוא היה כמובן עגול ובמרכזו הייתה בוודאי ידית. מכסים דומים מאוד,

איור 9. שיבוצי שנהב מעוטרים במסגרות מרובעות או מלבניות דמויות פתחים הנתונות זו בתוך זו: 1. דור; 2. צרפתה; 3. מגידו

המעבר שבין שלהי תקופת הברזל לתקופה הפרסית, לאמור סוף המאה הז' או הו' לפני הספירה, הוא עצם שכס של פרה המעוטרת בצדה האחד בסצנה ימית המתארת טקס הפלגת ספינה פיניקית מנמלה, ובצדה השני כתובת הקדשה בכתב קיפרו-סילבי (איור 11). לחפץ זה הקדשתי כמה וכמה מאמרים ולא אחזור עליהם כאן (שטרן 1994; 1995; והשוו גם מאסון 1994; ריס 2009: *188).

ידית שנהב בדמות לביאה קורסת

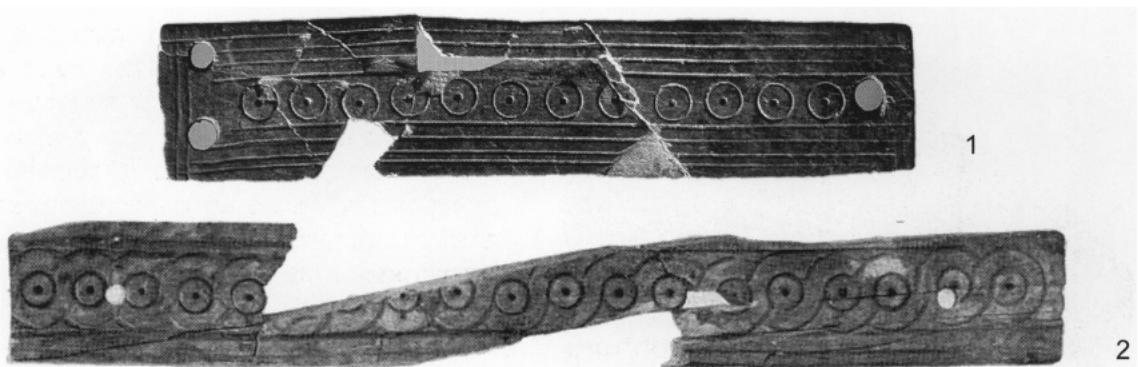
חפץ השנהב האחרון מתל דור שיידון כאן הוא ידית סכין משנהב בדמות לביאה קורסת מן התקופה הפרסית (איור 12). ידיות דומות של סכינים וכלים אחרים מעצם או משנהב נמצאו בארץ-ישראל ובסביבתה. דוגמאות של אריות ולביאות מופיעים הרבה גם על שנהבים ארץ-ישראליים ופיניקיים, הן כידיות הן כעיטורים מסוגים שונים לקופסות עץ או לרהיטים. דמויות אריות נתגלו בארץ בין שנהבי שומרון (קרופוט וקרופוט 1938, לוחות X-IX). ידיות של סכינים וכלים אחרים שעליהן תיאורים פולחניים שונים, בעיקר דמויות אלים אך גם סצנות של בעלי חיים או עיטורים צמחיים וגאומטריים מופיעות כבר במכלול השנהבים הפיניקי של המאות הט'-

כמעט וזה משלהי תקופת הברזל בצרפתה, שפריצ'רד מתאר אותה כך: "Bone inlay with concentric rectangular design on face, back plain" (פריצ'רד 1975, ציור 59: 11; כאן איור 9: 2).

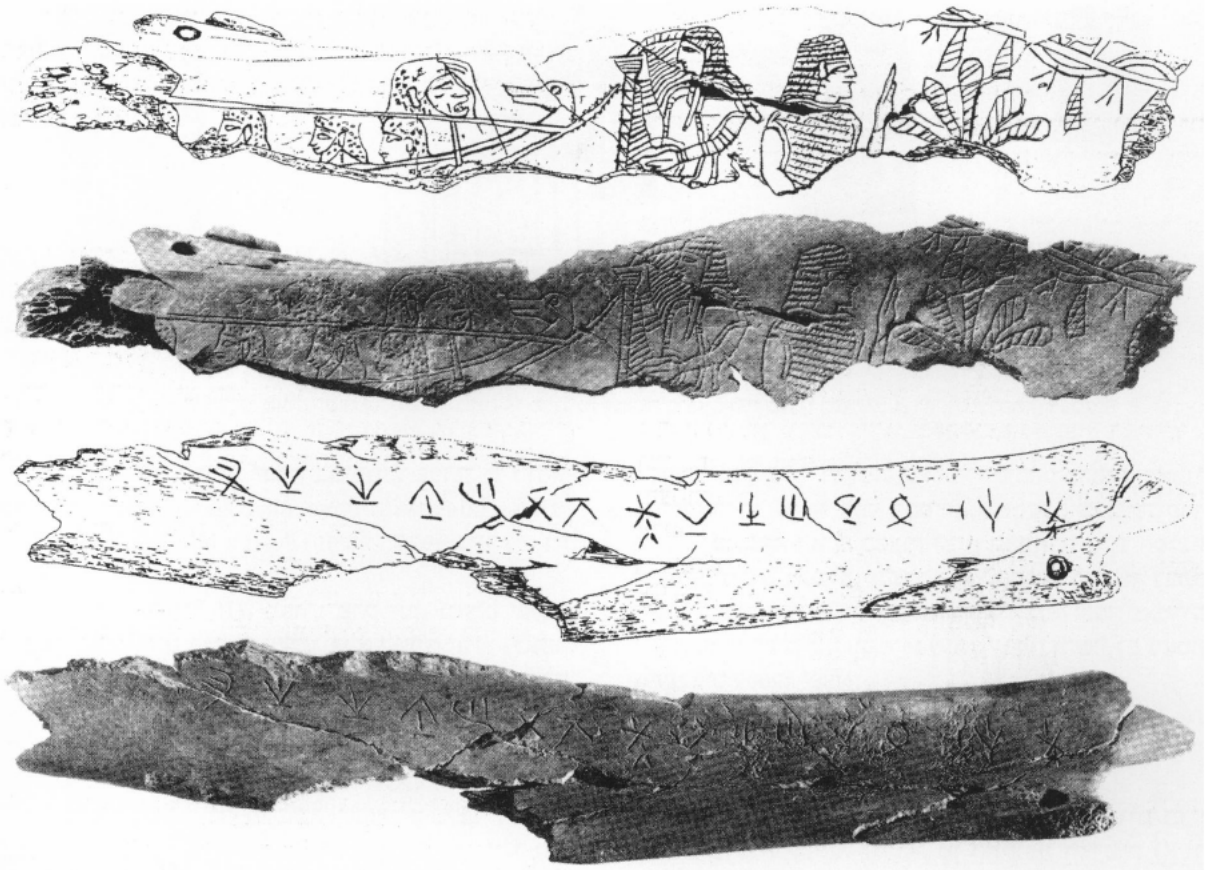
גם במגידו, שכבה III, מאותו פרק זמן, נמצאו שישה שיבוצי שנהב זהים לשיבוץ שלנו אלא קטנים יותר (לאמון ושיפטון 1939, לוח 100: 24; כאן איור 9: 3). נראה לנו שהמוטיב הזה בא לחקות את מסגרות החלונות או הפתחים בני הזמן המוכרים בארכיטקטורה הפיניקית (שטרן 1987: 259-260; קרופוט וקרופוט 1938, לוח XIII: 2).

עוד נתגלה בדור שיבוץ מקבוצה זו שצורתו מלבנית ארוכה וגם הוא מעוטר במסגרת של רצועות חרותות שבמרכזה טור עיגולים חד-מרכזיים (איור 10: 1). רצועת השנהב נוקבה בקצותיה בשלושה חורים, ככל הנראה לשם חיזוק חיבורה לרהיט או לקופסת העץ. גם לממצא זה יש מקבילות רבות בארץ-ישראל ובפיניקיה, כגון במגידו (לאמון ושיפטון 1939, לוח 99: 9; כאן איור 10: 2) וכן בשומרון (ראו דיון אצל קרופוט וקרופוט 1938: 40-41), אלא שהעיטורים הגאומטריים בשומרון מכילים – לבד מעיגולים – גם מעוינים או דגמי "גיוש" (קרופוט וקרופוט 1938: לוח XXI).

אכן, הממצא החשוב ביותר בתחום זה מדור, שזמנו תקופת

איור 10. שיבוצי שנהב מעוטרים במסגרת של רצועות חרותות שבמרכזה טור עיגולים חד-מרכזיים: 1. דור; 2. מגידו

איור 11. עצם שכם של פרה מדור מעוטרת בצדה האחד בסצנה ימית המתארת טקס הפלגת ספינה פיניקית מנמלה, ובצדה השני כתובת הקדשה בכתב קיפרו-סילבי

גם מן התקופה הפרסית יש בידינו חפצי עצם או שנהב שמתוארים בהם אריות, למשל המסרק המעוטור בחריתה בסגנון אחמני. חשוב במיוחד לענייננו הוא ממצא אחר מן התקופה הפרסית מאשקלון – ידית שנהב שמתואר בה פר קורס (סטייגר 1991: 30-31).

הח' לפני הספירה. מאלה ידועים במיוחד השנהבים המתארים לביאות הטורפות אפריקנים (בארנט 1957, תצלום השער), או השנהב המתאר ראש לביאה (שם, לוח L2-XIV). סצנות אחרות מתארות אנשים נאבקים באריות (שם, לוח XXII; S4; לוח XXVI: S20) ואף ציד אריות (שם, לוח XVIII).

איור 12. ידית סכין משנהב בדמות לביאה קורסת מן התקופה הפרסית מדור

יחיד במינו לפי שעה הוא ממצא עצם השכם שעליה תיאור של ספינה פיניקית מפליגה ממנלה.

אף שהשימוש בשנהב לחומר גלם היה מקובל גם בתקופת הברזל הקדומה, כפי שמתברר באחרונה מחפירות עקרון, דור ומגידו, וגם בתקופת הברזל התיכונה (עד לשלהי המאה ה' לפני הספירה), הרי, כפי שהוכיחו בדיקות רבות, מכאן ואילך נפסק יבוא השנהב, וכך הגילופים המאוחרים יותר, עד לתקופה הפרסית, עשויים בדרך כלל מעצם (או מחומרים אחרים כגון עץ, צדף ואבן).

הבדל נוסף בין התקופות הוא גם במוטיבים המעטרים את החפצים: אף שמוטיב הפר הנוגח ממקור אגאי שכיח במיוחד בתקופת הברזל הקדומה, ומוטיב הוורדה, שאף הוא נכראה ממקור מיקני, נמשך מהתקופה הכנענית המאוחרת, הרי בתקופת המלוכה רבים ביותר המוטיבים הגאומטריים והצמחיים המתמשכים, וכן דמויות אלים ובעלי חיים, בעיקר אריות ולביאות.

המכלול מדור, על אף דלותו היחסית, מכיל מדגם אופייני של עיבודי השנהב והעצם בתקופות האלה.

ידועים גם עיטורי לביאות על כלים שונים מן התקופה הפרסית מחרס, מאבן וממתכת, למשל ידית הריטון מחרס שנמצא בשכבה הפרסית בעין גדי (שטרן 2007: 228–229, תצלום 1.3.5).

סיכום

חפצי השנהב והעצם המתוארים כאן, אף שזמנם הוא למן ראשית תקופת הברזל ועד לתקופה הפרסית, לאמור כאלף שנה, נועדו ככל הנראה לשימושים קבועים.

המטרה העיקרית של חפצי השנהב, הן הלווחיות שהודבקו לקופסאות תכשיטים מעץ, הן הרצועות שהודבקו על רהיטים, היא עיטורית. שימוש שכיח אחר בשנהב או בעצם היה לייצור כלים שלמים – שוב קופסאות לתכשיטים או מכסים לקופסאות שנהב או עץ. ועוד שימוש היה לשנהבים – לעיטור ידיות סכינים או כלים אחרים.

יוצאי דופן ונדירים יותר הם חפצי עצם ושנהב ששימשו כלי פולחן, בעיקר צלמיות בתבליט שטוח או מלא, וחפצים אחרים ששימושם האמיתי נתון עדיין לוויכוח, כגון עצמות שכם הפרה המחרצות.

ביבליוגרפיה

דוּתן וגִיטִין 1994 = ט' דוּתן וס' גִיטִין, "תל מקנה/עקרון – עלייתה ונפילתה של עיר פלשתית", *קדמוניות* 105–106, עמ' 13–14.

דוּתן ודרנקה 2009 = ט' דוּתן וא"ס דרנקה, "עצמות שכם מחורצות ממכלול פולחני בעקרון הפלשתית", *ארץ-ישראל* כט, ירושלים, עמ' 105–114.

הריטון 2004 T.P. Harrison, *Megiddo III: Final Report on the Stratum VI Excavations* (OIP 127), Chicago

וב 1985 J. Webb, "The Incised Scapula", in: V. Karageorghis (ed.), *Excavations at Kition V: The Pre-Phoenician Levels*, Part II, Nicosia, pp. 317–328

וולדבאום 1982 J.C. Waldbaum, "Bimetallic Objects from the Eastern Mediterranean and the Question of the Dissemination of Iron", in: J.D. Muhly, R. Madin and V. Karageorghis (eds.), *Early Metallurgy in Cyprus*, Nicosia

ידין 1958 Y. Yadin, *Hazor I*, Jerusalem =

יון 1994 M. Yon, "Animaux symboliques dans la céramique chypriote du XIes", in: V. Karageorghis (ed.), *Cyprus in the 1st Century B.C.*, Nicosia, pp. 189–200

לאוד 1939 G. Loud, *The Megiddo Ivories*, Chicago =

לאוד 1948 G. Loud, *Megiddo II: Seasons of 1935–1939*, Chicago

לאמון ושיפטון 1939 R.S. Lamon and G.M. Shipton, *Megiddo I: Seasons of 1925–34, Strata I–V*, Chicago

בארנט 1957 R.D. Barnett, *A Catalogue of Nimrud Ivories*, London

בן שלמה ודוּתן 2006 D. Ben-Shlomo and T. Dothan, "Ivories from Philistia: Filling the Iron Age I Gap", *IEJ* 56, pp. 1–38

בן-תור 2008 A. Ben-Tor, "Hazor", in: *NEAEHL* 5, pp. 1769–1776

בן-תור 2009 A. Ben-Tor, "A Decorated Jewelry Box from Hazor", *TA* 36, pp. 5–67

דוּתן 1998 T. Dothan, "An Early Phoenician Cache from Ekron", in: J. Magness and S. Gitin (eds.), *Hesed Ve-Emet. Studies in Honor of Ernest S. Frerichs* (Brown Judaic Studies 320), Atlanta GA, pp. 259–272

דוּתן 2002 T. Dothan, "Bronze and Iron Objects with Cultic Connotations from Philistine Temple Building 350 at Ekron", *IEJ* 52, pp. 1–27

דוּתן 2003 T. Dothan, "Ear Plugs from Ekron, Philistine Fashion", *BAR* 29, pp. 46–64

דוּתן 2006 T. Dothan, "A Decorated Ivory Lid from Tel Mique-Ekron", in: Gitin et al. (eds.), *2006, Confronting the Past: Archaeological and Historical Essays on Ancient Israel in Honor of W.H. Dever*, Winona Lake IN, pp. 33–40

דוּתן וגִיטִין 1990 T. Dothan, and S. Gitin, "Ekron of the Philistines", *BAR* 16, pp. 20–36

- P.J. King and L.E. Stager, *Life in = 2001* קינג וסטייגר
Biblical Israel, Louisville KY and London
- J.W. Crowfoot and G.M. Crowfoot, = 1938 קרופוט וקרופוט
Samaria-Sebaste 2: Early Ivories from Samaria,
London
- D.S. Reese, "On the Incised Cattle Scapulae = 2002 ריס
from the East Mediterranean and Near East",
Bonner Zoologische Beitrage 50/3, pp. 183–198
- D.S. Reese, "On Incised Scapulae and = 2009 ריס
Tridacna", *EI* 29, Jerusalem, pp. 188*–193*
- שטרן 1987 = א' שטרן, "הבנייה הפיניקית בארץ-ישראל בתקופות
הברזל והפרסית", בתוך: ח' כזנשטיין, א' נצר, א' קמפינסקי
'ור' רייך (עורכים), האדריכלות בארץ-ישראל בימי קדם,
ירושלים, עמ' 256–261.
- שטרן 1994 = א' שטרן, "מנחת הקדשה פיניקית-קיפרית מתל דור
ועליה תיאור של סצנה ימית", קדמוניות 106, עמ' 34–38.
- E. Stern, "A Phoenician Cypriot Votive = שטרן 1994 ב
Scapula from Tel Dor", *IEJ* 44, pp. 1–12
- E. Stern, "Priestly Blessing of a Voyage", = שטרן 1995
BAR 21, pp. 50–55, 82
- E. Stern, *Dor, Ruler of the Seas*, Jerusalem = שטרן 2000
- E. Stern, *Archaeology of the Land of the Bible = שטרן 2001*
in the Assyrian, Babylonian and Persian Period
(Anchor Bible Reference Library), New York
- E. Stern, *Ein Gedi Excavations I*, Jerusalem = שטרן 2007
- O. Mason, "Inscription Chypriote Syllabique = 1994 מאסון
de Dora (Tel Dor)", *Kadmos* 33, pp. 87–92
- J.D. Muhly, "How Iron Technology Changed = 1982 מיוהלי
the Ancient World and Gave the Philistines a
Military Edge", *BAR* 8/6, pp. 40–54
- מצקביץ' 2003 = ס' מצקביץ', "תקופת הברזל הקדומה בתל דור:
ניתוח הסטרטיגרפיה והממצא הקרמי בשטח B1", עבודת
גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- L.E. Stager, *Ashkelon Discovered: From = 1991 סטייגר*
Canaanites and Philistines to Roman and Muslims,
Washington
- J.B. Pritchard, "The Shrines", in: J.B. = 1975 פריצ'רד
Pritchard et al. (eds.), *Sarepta, A Preliminary Report*
on the Iron Age, Excavations of the University
Museum of the University of Pennsylvania, 1970–
1972, Philadelphia PA, pp. 13–40
- A. Zukerman, L. Kolska-Horwitz, J. = 2007 צוקרמן ואחרים
Lev-Tov and A.M. Maeir, "A Bone of Contention?
Iron Age IIA Notched Scapulae from Tell Es-Safi/
Gath, Israel", *BASOR* 347, pp. 57–81
- A. Kempinski, *Tel Kabri, the 1986–1993 = 2002*
Seasons, Tel Aviv
- V. Karageorghis, *The Coroplastic Art of = 1981*
Ancient Cyprus II: Late Geometric II and Cypro-
Geometric III, Nicosia
- V. Karageorghis, "A Late Bronze Age = 1990 קרגאורגיס
Musical Instrument?", *Levant* 22, p. 159